

I. Bevezetés

1. Célkitűzések

1. A személynévtörténetnek a kételemű névrendszer megmerevedése, állandósulása, ezzel együtt a családnevek kialakulása szempontjából a XV. század a legizgalmasabb korszaka, ennek ellenére „még föltárások is alig történtek”, „a teljes magyar nyelvterület XV. századi névanyagának földolgozására pedig mindeddig még kísérlet sem történt” (HAJDÚ 2003a: 333). Pedig BENKŐ LORÁND már 1949-ben felhívta a nyelvészek figyelmét a személynévek nyelvtörténeti jelentőségére. Véleménye szerint „megfelelő tömegű és a mellett szempontjainkat mindenben kielégítő adatközlések nélkül régi személynéveink vizsgálatát nem lehet komolyabb formában művelni” (1949b: 118), legközelebbi feladatként azt jelölte meg, hogy „a régi magyar személynévanyagot, legalább a családnevek kialakulásának a koráig: a XV–XVI. századig összeszedjük” (BENKŐ 1949b: 247; l. még FEHÉRTÓI 1995). Ezt követően több feldolgozás is született (pl. BERRÁR 1952, FEHÉRTÓI 1969, MEZŐ 1970, ÁrpSznt.), de legnagyobb személynévgyűjtemény csak nemrég, 2004-ben látott napvilágot (ÁSZt.). A XV. század azonban továbbra sem került a kutatás reflektorfényébe. Mindez pedig a családnevek kialakulása iránt érdeklődő kutatót arra ösztönözheti, hogy e század neveinek vizsgálata felé fordítsa figyelmét.

2. Dolgozatomban kettős célt tűztem magam elé: (1) egyrészt egy adott területre vonatkozó, minél nagyobb számú adatmennyiséget tartalmazó kései ómagyar személynévi adatbázis összeállítását; (2) másrészt az adatok minél átfogóbb, több szempontú elemzését, mindvégig szem előtt tarva BENKŐ LORÁND útbaigazító kijelentését: „... a nyelvtudományt, különösképpen a személynévkutatást nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni [...] a személynévek és a névadás mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását” (1949b: 124).

A munka fő célja az, hogy a kései ómagyar korban létrejött családnevek kialakulási folyamatának, nyelvi felépítésének és keletkezéstörténeti vonatkozásainak feltárása révén a családnevek rendszeréről vallott nézetek árnyalásához, pontosításához és ahol

szükséges megerősítéséhez járuljon hozzá kitekintéssel a történeti, művelődéstörténeti és társadalomtörténeti kérdésekre.

3. „A történeti névkutatásnak természetszerűen nagy forrásigénye van. Ugyanazokkal a forrástípusokkal dolgozik, mint sok egyéb, történeti irányultságú tudományág, és emellett támaszkodnia kell más tudományok feldolgozómunkájára is” (HOFFMANN 2003: 121). A személynévkutatásban korábban is jelentek meg olyan névkorpuszok, amelyek alapforrást jelentenek a kutatás számára (pl. ÁSzt., ÁrpSznt., CsnSz., ÖRDÖG 1991–1998). E százezres névanyagot tartalmazó adatbázisok azonban elektronikus formában nem vagy csak részben elérhetőek, így nem lehet a számítástechnika adta előnyöket e téren korlátlanul kamatoztatni. A közelmúltban készült el a CsnSz. címszavainak és a nevek első előfordulásának elektronikus változata, amelynek révén lehetővé vált a szótár motivációtípusainak a feldolgozása is (vö. LÁNCZ 2008).¹ A névkutatásban az efféle adatbázis létrehozása nem példa nélküli. A debreceni névkutató műhely által megalkotott Magyar Névarchívum olyan elektronikus gyűjtemény (<http://nevarchivum.klte.hu>), amelynek legfőbb részét a korai ómagyar kori oklevelek százezres nagyságrendű helynévállományának feldolgozása jelenti (vö. TÓTH 2001a: 7).

Egy ehhez hasonló családnévi adatbázis létrehozása minden bizonnyal termékenyítően hatna a kutatásra. Főként a természetes úton keletkezett családnévek esetében a XIV–XVIII. század közötti időszakra nézve tartom fontosnak mindezt, annál is inkább, mivel a névváltoztatással létrejött mesterséges családnéveknél hasonló kiépítése már folyamatban van (FARKAS 2008), így a két nagy családnévtípus kontrasztív vizsgálatára is lehetőség nyílna. Az adatbázis alapját akár a meglévő kiadványok névanyagának digitalizálása (CsnSz.), akár újabb feldolgozások is jelenthetik. Munkámmal ez utóbbihoz kívánok hozzájárulni több mint száz Mohács előtti oklevél személynéveinek összegyűjtésével és hozzáférhetővé tételével. Reményeim szerint az összeállított személynévszótár és az összeállítás módszere későbbi kutatásoknak is hasznára lehet. Az új szempont főként a személyek azonosításában és helyhez kötésében ragadható meg. Az azonosítás azt jelenti, hogy az összetartozó, egy személyre vonatkozó adatok a szótárban is egy adott személyhez rendelve jelennek meg a társadalmi státusz jelölésével együtt.

---

¹ Ezúton is köszönetet mondok FARKAS TAMÁSNAK és LÁNCZ ÉVÁNAK az anyag rendelkezésemre bocsátásáért.

4. Feladatomban tekintem emellett az általam vizsgált személynevek átfogó, komplex elemzését, melyet főként nyelvészeti módszerekkel kívánok elvégezni, de kitérek néhány más tudományág (elsősorban a történettudomány) érdeklődési körébe tartozó vizsgálati lehetőségre. A dolgozatban kísérletet teszek annak megválaszolására, hogy mikor és miért, de főként hogyan jöttek létre természetes úton a magyar családnevek. A feldolgozásban ennek érdekében igyekszem feltárni a családnevek kialakulásának, felépítésének és változásának rendszerszerű jellemzőit. Mindehhez a HOFFMANN ISTVÁN által a helynevek rendszerére kidolgozott többszintes modell szolgál fogódzól, melynek elvi alapvetése — úgy hiszem — más névfajták, így a családnevek rendszerének jellemzésekor is sikerrel alkalmazható. A modellnek főként az alapelvét, szemléletét tudtam hasznosítani, hiszen a névfajták (helynevek, személynevek) eltérő tulajdonságai sok esetben más megközelítést igényelnek.

A disszertáció a családnevek rendszerező-elemző feldolgozásán túl a névanyagban rejlő néhány releváns nyelvjárás-történeti, nyelvtörténeti (főként hangtörténeti) vonatkozás bemutatását is feladatának tekinti. A kései ómagyar kor (különösen annak általam vizsgált utolsó időszaka) a korábbi századokhoz képest ugyan már jobban adatolt, de a tulajdonnévi szórványok a jó lokalizálhatóságuk révén a regionális hangtani sajátosságok feltárásában továbbra is fontos szerepet játszanak.

5. E munka egyfajta demonstrálása a kései ómagyar személynévi szórványok megszólaltatásának, annak, hogy milyen vizsgálati lehetőségeket rejtenek magukban, mit árulnak el a kor nyelvi és tágabb (társadalmi, művelődéstörténeti stb.) vonatkozásairól. A különböző vizsgálati irányok kétségtelenül hozzájárulnak a disszertáció kohéziójának, egységének fellazításához, az olvasó ezért inkább önálló fejezetek egy csokorba rendezését érezheti benne. Mégis — úgy hiszem, hogy a lehetőségek együttes szerepeltetésével lehet a személynevek forrásértékének jelentőségét legjobban bemutatni.

A személynevek kutatása semmiképpen sem tekinthető önelvűnek, hiszen nemcsak a név- és nyelvtudomány, hanem más, érintkező tudományágak is sokszor csak e forrás lehetőségeire támaszkodhatnak, eredményeit nem hagyhatják figyelmen kívül. A történeti magyar névanyag tágabban a magyar kulturális örökség részét jelenti, ezért ezek átfogó, komplex vizsgálata mindenképpen fontos feladatnak tekinthető.

2. Az anyaggyűjtés és feldolgozás módszere

2.1. Az anyaggyűjtés időhatára

1. Az általam összeállított névkorpusz a kései ómagyar kor utolsó évszázadának, a „hosszú” XV. századnak, azaz 1401 és 1526 közötti egy és negyed évszázadnak a személyneveit foglalja magában. A választás elsődleges oka — ahogy erre korábban utaltam — a korszaknak a magyar személynévkutatásban játszott periferikus szerepében keresendő. Míg az Árpád-kori egyelemű nevekkel korábban számos nyelvész és nem nyelvész foglalkozott a XIX. századtól kezdve; kis túlzással mondható, hogy e korszak neveinek könyvtárnyi szakirodalma gyűlt egybe, az Anjou-kor neveinek kutatásában FEHÉRTÓI KATALIN szerzett elévülhetetlen érdemeket az egész évszázadra és a magyar nyelvterület egészére kiterjedő vizsgálatával (1969), addig a XV. század neveinek feltárására és elemzésére kevesen vállalkoztak (ezt l. később bővebben).

FEHÉRTÓI szerint a korszak behatóbb vizsgálata elmaradásának egyik oka az, hogy nem maradt fenn olyan személynévlajstrom, mint amilyen pl. a XIII. századból a Várad Regestrum és a Tihanyi összeírás, vagy mint a XVI. századból a számtalan dézsmaösszeírás, melyek közül is kiemelendő a SZABÓ ISTVÁN által kiadott Bács, Bodrog és Csongrád megyei lajstrom 1522-ből (1954). A XIII–XV. századi oklevelek ugyan tömegesen tartalmazznak személyneveket, de ezek „összegyűjtése és a kor, illetőleg a tudomány mai állásának megfelelő szintű feldolgozása óriási, melyet tiszta lelkiismerettel egy-egy kutató csak részleteiben kísérelhet meg” (FEHÉRTÓI 1969: 3). A másik okot abban látja, hogy ez az a korszak, amely „a magyar személynévadás legbizonytalanabb, leghomályosabb, legnehezebben megfogható időszaka” (i. h.), s mint ilyen, tele van ellentmondásokkal.

Az általam vizsgált korszak nemcsak az onomasztikai, hanem a magyar nyelvtörténeti kutatások szempontjából is a korábbi évszázadokhoz képest kissé háttérbe szorult. Ezen a helyzeten némileg változtatva, a kései ómagyar kor egyes nyelvtörténeti, ezen belül főként hangtörténeti változásairól a feltárt tulajdonnévi szórványadatok segítségével elsősorban a nyelvterület északkeleti részére vonatkozóan reményeim szerint néhány adalékkal szolgálhatok.

2. A vizsgált időszak alsó határát a XV. század első évében jelöltem meg, ami azt jelenti, hogy anyaggyűjtésem nem terjedt ki az ezt megelőző időszakra. Ennek oka elsősorban abban áll, hogy a korszakot 3480 név alapján FEHÉRTÓI KATALIN monografikus jellegű munkában és több tanulmányban átfogóan elemezte (1969, 1975a, 1975b, 1998. stb.),² így kézenfekvőnek tűnt egy olyan korszak tüzetesebb vizsgálata, amelyről szisztematikus, átfogó elemzés nem készült, és amely közvetlenül kapcsolódik az előzményekhez. A felső időhatár 1526-ban való megjelölését az indokolta, hogy a Mohácsi vésszel a magyar nép életében több szempontból is egy új korszak következett el, amely miatt nemcsak a történettudomány, hanem a magyar nyelvtörténet-kutatás is ezt az időpontot tekinti korszakhatárnak (Nytört. 16, a korszakolásra l. KISS J. 2003), hasonlóan a névtörténethez, ahol szintén a török hódoltság kezdete jelentett minőségi változást (vö. HAJDÚ 2003b: 323–5). Mindebből adódik, hogy a XVI. század első negyedének névtörténete szervesen illeszkedik az előző évszázadhoz, attól nem választható el. A vizsgált anyag jellege is indokolja az időhatár kitolását, hiszen a Mohács előtti okleveles adatok egy levéltári állományban találhatóak, a mutatók és a levéltári segédletek együtt kezelik az okleveleket, így sokszor családi levéltárakon belül egymás mellett található fontos források.

2.2. Az anyaggyűjtés területi határai

1. A vizsgált korszak okleveles adatainak teljes feltárása és rendszerezése nyilvánvalóan nem lehet vállalható feladat, mivel a teljességre való törekvésnek mint célnak mindenképpen az ésszerűség határain belül kell maradnia, ezért az adatgyűjtésnek földrajzi szempontból kijelöltem a határvonalát. Az adatfeltárás a történeti Magyarország északkeleti megyéire terjedt ki különböző mélységgel. Legalaposabb és legrészletesebb gyűjtést Szabolcs megye esetében végeztem. Egyik korábbi munkámban (2002) Szabolcs megye Kisvárdai járásának XVI. századi dézsmajegyzékeit vizsgáltam meg névtani szempontból, ezt megelőzően pedig helytörténeti tárgyú kutatásokat folytattam az Anjou-kor társadalmi viszonyai kapcsán, így e személyes indíttatású kutatások révén alkalmam nyílt tájékozódni a megye okleveles forrásait, családi levéltárait illetően. E tapasztalatok birtokában célszerűnek

---

² Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a XIV. századra nézve minden kérdés tisztázódott volna a névkutatás számára, ezért további vizsgálatok mindenképpen indokoltak. E század személyneveit gyűjti egybe és elemzi SLÍZ MARIANN készülő doktori értekezésében.

tűnt vizsgálatom alapjául továbbra is Szabolcs megyét kijelölni. Szabolcs vármegye a középkorban jóval nagyobb területet foglalt magában, mint napjainkban vagy akár a 19. század végén. Határa délen Békés vármegyével érintkezett, nyugaton Kolbásszék, Heves, Borsod, északon Zemplén és Ung, keleten Bereg és Szatmár, délkeleten pedig Bihar határolta. Területét gyarapította ekkor még a későbbi Hajdú megye és a Hortobágy pusztája is.

A XV. század neveinek kutatása azonban korábban ismeretlen terület volt előttem, így az oklevelekben rejlő névadatok számáról elképzelésem sem volt. Nem is lehetett, hiszen a nevek, főként a jobbágynevek száma csupán az oklevél levéltári alapadataiból nem deríthető ki, sok esetben még akkor sem tudunk biztosat, ha regesztá tájékoztat az oklevél tartalmáról. Ennek tudatában már az anyaggyűjtés kezdetén kiterjesztettem a kutatást más, szomszédos északkeleti (Bereg, Ung, Ugocsa és Szatmár) megyére is, hogy a célként megfogalmazott több ezres adatmennyiség biztosan rendelkezésemre álljon.

2. Vizsgálatom nyilvánvalóan egyszerűbb és talán áttekinthetőbb lett volna, ha csupán egy megye névanyaga alapján vonok le nyelvészeti következtetéseket (vö. pl. az ómagyar helynevek kutatásával). A nyelvészeti érvek azonban a megyénél tágabb vizsgálati terület kijelölése mellett szólnak. BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szerint is a mindenkori közigazgatási egységenkénti megközelítés a nyelvészeti kutatás szempontjából ugyan nem túl praktikus, hiszen „kétségtelen, hogy a megyéknél szerencsésebb lenne korai ómagyar kori nyelv-, illetve névjárásterületek alapján eljárni, ezek elkülönítése viszont a kutatás jelenlegi állása szerint nem lehetséges” (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 73–4). Ugyan nyelvjárásterülethez kapcsolódó vizsgálatra magam sem vállalkozhattam, mivel azokról a tudomány jelenlegi szintjén keveset tudunk, de a vizsgálatok tágabb keretbe helyezésével a belső nyelvi-nyelvjárási jellemvonások is jobban kidomboríthatóak. További érvként szolgál az, hogy a családnevek esetében sajnos nem rendelkezünk olyan forráskiadvánnyal, amely a megyéhez kötött feldolgozást lehetővé tenné, az önálló adatfeltárásnál pedig a fenti korlátokkal kell számolnunk.

A felsorolt okok miatt disszertációm Északkelet-Magyarország területének személyneveit vizsgálja, ezért szükséges e területet pontosabban is körülhatárolni; ehhez földrajzi és közigazgatási szempontokat egyaránt figyelembe kell vennünk. Északkelet-

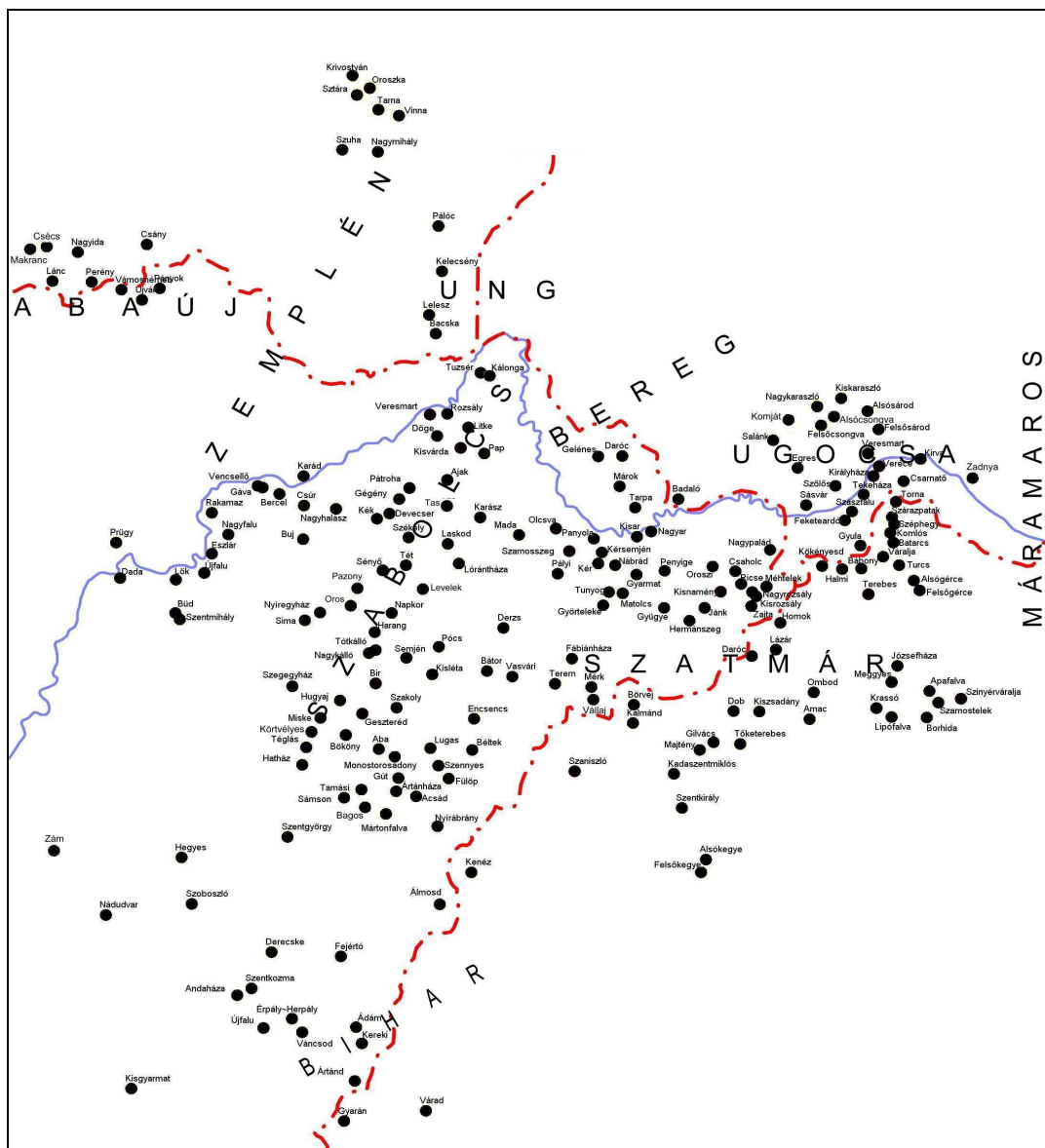
Magyarország határa északról Zemplén és Sáros vármegye közötti vonallal indul, majd a Hernád mentén Abaúj megye keleti részét karolja át, ezután ismét Zemplén déli részével érintkezik, továbbhaladva megkerüli Szabolcs megye délnyugati sarkát, a Hortobágy területét, majd dél felé Körösladánynál eléri a Köröst, ettől kezdve a folyó mentén halad kelet felé, délről érintve Váradot, mígnem Kraszna vármegye déli szegleténél eléri Erdély határát. Innentől a Partium és Erdély közötti határvonalat követi Máramaros déli részén egészen a keleti országhatárig. Északkelet-Magyarország tehát magában foglalja Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Ugocsa, Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén megyéket a teljes egészében, valamint Abaúj keleti, Bihar Köröstől északra fekvő területét.³

Az 1. ábra az adattárban szereplő jobbágynevek kutatópontjait jeleníti meg. A nemesek nevében található helyeket nem volt módomban feltüntetni, mivel ez áttekinthetlenné tette volna térképet.⁴

---

³ Elképzelhető megoldás lett volna az is, ha Bihar megye északi részét, valamint Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék területét kihagytuk volna Északkelet-Magyarország megyéi közül, de a területi közelség, a történelmi múlt és földrajzi fekvés okán ezeket is inkább a vizsgált területhez számítottuk.

⁴ Az Adattárba bekerült pl. két Szabolcs megyei nemesi összeírás is, amelyekben a megye összes birtokosát birtokaikkal együtt felsorolják (vö. Adattár 129–31, 147–56).

1. ábra: Kutatópontok⁵

A vizsgált települések láthatóan Szabolcs megye területén fekszenek legnagyobb mennyiségben, emellett jelentős a szatmári és ugcsoi települések száma is. Szintén bekerültek az adatbázisba az abaúji Perényi-uradalom (Nagyida központtal), valamint Zemplén és Ung megye néhány településének jobbágynevei. Sajnos Bereg megyéből csak a mai magyarországi terület néhány adata áll rendelkezésünkre, mivel a megyére vonatkozó források egy része a Beregszászi Levéltárban található. A megyét érintő további oklevelekről készített fényképfelvételek átvizsgálására az adatfeltárás alkalmával nem volt módomban sort keríteni, ezért az anyag későbbi bővítésének egyik

iránya ezt a megyét fogja érinteni. Hasonlóan kevés adattal rendelkezem Közép-Szolnok megyéből, innen mindössze három település nevei kerültek elő, illetőleg Máramaros vármegyéből, amely csupán egy településsel (Zadnya) képviseli magát az anyagban.

Mivel elsődleges célom a magyar névkincs kutatása volt, ezért főként az ország belső területeitől kifelé haladva a feltételezett korabeli nyelvhatárig végeztem kutatómunkát, de néhány esetben (Ugocea, Máramaros, Zemplén vm.) felhasználtam vegyes lakosságú települések névanyagát is.

2.3. Az anyaggyűjtés módja

1. Miként fent említettem, korábbi kutatásaim során volt alkalmam számos Anjou-kori oklevelet megvizsgálni, így e téren szerzett gyakorlatot jelen munkámhoz is fel tudtam használni. Noha egy főként nyelvészeti tárgyú feldolgozásban nem elsődleges feladat a források közvetlen kutatása az ómagyar korra nézve, mivel nyelvészeti szempontból is jól hasznosítható forráskiadványok állnak rendelkezésünkre (vö. pl. Györffy, Csánki, ÁSzt.). Ennek ellenére a fenti indíttatás okán úgy gondoltam, a vizsgált időszakra és területre vonatkozóan a primér levéltári források anyagából válogatok.

2. Ahhoz, hogy Északkelet-Magyarország 1401–1526 közötti időszakának családnévanyagát több szempontból is elemezhesük, első pillantásra elegendő lenne KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára” című munkáját (CsnSz.) alapul venni. A szótár hatalmas, százezer fölé becsült adatmennyiségéből kigyűjthetők lennének a — még így is vélhetően többes nagyságú — Mohács előtti adatok.

Munkámban a következő okok miatt mégsem ezt az anyaggyűjtési módszert követtem: KÁZMÉR az anyaggyűjtés határait a bőséges adatmennyiség miatt és a munka elvégezhetősége érdekében kénytelen volt több szempontból is korlátozni. A szótár korpuszát a magyar eredetű kételemű személynevek és a szórványosan előforduló *Kazdagti uadarfalua*, *Zewkemartunhaza*-féle helynevek alkotják. Érthető módon kimaradtak a latin fordítások (*Andreas Niger*), a latinosított formák (*Ludovicus Zegedinus*), a *dictus*-os, a *filius*-os, a *de genere* és a latin *de* + helynév szerkezetű nevek, illetőleg ezek kombinációi (CsnSz. 5). KÁZMÉR ezek elhagyását azzal indokolja, hogy

---

⁵ A disszertációban megjelenő térképek a POLGÁRDI ÁDÁM és PETŐ SZABINA által létrehozott *Cameleon* programmal készültek. Ezúton is hálásan köszönöm a segítségüket.

bizonyos esetekben ugyan ezek is „jelölhettek már megszilárdult családneveket, de nagyon valószínű, hogy jóval ritkábban, mint a »magyar« szerkezetűek”. Ha a megszilárdulás, az öröklődés kritériumát alapvetőnek tekintjük a családnevek esetében, akkor a bizonytalanságot a kései ómagyar kori, sőt sok esetben a szótárban szereplő későbbi magyar névadatokra is ki kell terjesztenünk, mivel általában ezek esetében sem tudunk biztosat mondani az öröklődésről.⁶ E csoport elhagyásának nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati indokát tartom elfogadhatóbbnak, tehát az áttekinthetőség és a célszerűség érdekében tett határmegvonást.

BENKŐ LORÁND Anonymus neveivel kapcsolatban fogalmazza meg, hogy „az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinósított formáiban is kereshető, sőt keresendő” (1996: 224). Igaz ez a későbbi időszak szórványaira is. Ha XIV–XVI. századi családnevek kialakulásáról képet kívánunk alkotni, akkor legcélravezetőbb a teljességre törekvő adatfeltárás és -feldolgozás módszerét követni, amely a latin (*filius*-os, *filius* nélküli, *de* prepozíciós, latin közszoói elemet tartalmazó) formák vizsgálatát is magában foglalja, mivel így azokra a jelenségekre is figyelemmel lehetünk, amelyeket egy szelektált korpuszból nem tudunk kikövetkeztetni, ilyen pl. az egyelemű nevek aránya; a korabeli írásbeliség hatása a források névformáira; a latin fordítások aránya és jellege; a *de* prepozíciós nevek társadalmi (szocioonomasztikai) vonatkozásai; az idegen eredetű nevek aránya stb. Mivel mindezek vizsgálatát feladatomul tűztem ki, ezért a felhasznált korpusznak az ehhez szükséges adatokat tartalmaznia kell.

3. Anyaggyűjtésem során a nevek lokalizálását, földrajzi ponthoz (településhez, vármegyéhez) való kötését szintén fontosnak tartottam, mivel így a feldolgozás során a vizsgált terület kései ómagyar kori nyelvjárástörténetéhez kapcsolódó megállapításokat tehetünk. A CsnSz. a történeti Magyarország számos földrajzi pontjáról gyűjti egybe az adatokat, viszont — lexikográfiai szempontból indokolt módon — nem tekinti feladatának a nevek helyhez kötését, erre csupán a forráshivatkozásokból tudunk néhány esetben következtetni.⁷

4. Az adatgyűjtés ismertetésekor említést kell tennünk Északkelet-Magyarország egy-egy vármegyéjének középkori családneveivel foglalkozó fontos munkákról is: SZABÓ ISTVÁN „Ugocsa megye” (1936), MAKSAY FERENC „A középkori Szatmár megye” (1940)

---

⁶ Megjegyzem, hogy az aránybeli különbséget magam sem vitatom. E témával külön fejezetben is foglalkozom.

⁷ VÖRÖS FERENC szerint is a szótár anyaga nyelvföldrajzi vizsgálatokhoz csak korlátozottan használható fel (2007: 300).

és JAKÓ ZSIGMOND „Bihar megye a török pusztítás előtt” (1940) című művekről.⁸ E megyemonográfiák a vizsgált megyék lakosságának etnikai képét próbálták meg rekonstruálni az oklevelek személynevei alapján. Az idézett családnevek betűhívek, így alkalmasak nyelvészeti feldolgozásra. (Válogatott adataik a CsnSz.-ba is bekerültek.) A fenti elvet követve e kötetek adatait sem használtam fel közvetlenül, noha a legalkalmasabbak lettek volna ilyen vizsgálatra, hiszen a nevek lokalizáltak jelen, viszont a keresztnévek nem szerepelnek bennük, így a személyek azonosítása, a névvariánsok összekapcsolása stb. nem lett volna lehetséges. Néhány általam felhasznált oklevél ismert volt a szerzők számára is, ilyenkor nagy segítségemre voltak e munkák a nevek átírásának ellenőrzésében.

5. Az adatgyűjtéshez kizárólag 1401–1526 közötti eredeti vagy másolatban fennmaradt okleveleket használtam fel, nem vettem alapul az okmánytárakat, oklevéltárakat és más forrásközlő munkákat. Amikor az általam vizsgált oklevél nyomtatásban is megjelent, a nevek átírását összevettem a korábbi munkák adataival. A vizsgált területet érintő oklevelek nagyobb számban találhatóak a Zichy okmánytárban (Z.) és a Bánffy oklevéltárban, valamint találunk adatot a Zsigmondkori oklevéltárban (Zs.) is.⁹

Az oklevelek közvetlen vizsgálatát az is indokolta, hogy fontos összeírások kiadásába néhány zavaró és tévútra vivő átírási hiba is bekerült. Erre tanulságul szolgál a Várdai-birtokok XV. század közepéről fennmaradt összeírásainak esete a Zichy-okmánytár köteteiben (1. Z. XII, 218–22; 2. Z. IX, 396–405; 3. Z. IX, 407–11), ahol számos súlyos átírási hibát találunk (l. részletesen Adattár 228–33).¹⁰

Mindezzel nem kérdőjeleződik meg a korai okmánytárak nyelvészeti felhasználhatósága, csupán az adatok kellő óvatossággal történő kezelésére kell felhívni a figyelmet. A gyanús, eseti előfordulású vagy kérdéses olvasatú nevek mindenképpen ellenőrzésre szorulnak az eredeti oklevél alapján. Ezzel együtt is e nagy értékű adatfeltáró

---

⁸ Az idézett munkák Mályusz Elemér kezdeményezésére elinduló és irányításával folyó népiségtörténeti kutatások eredményeként jelentek meg. A téma részletesebb ismertetésére később még visszatérek.

⁹ Korábban elkészítettem a Zichy okmánytár egyes köteteinek (VI, VIII, IX, XII) cédulaanyagát is, de a dolgozatban felhasznált anyag homogenitásának megtartása érdekében (egy-két kivételtől eltekintve) ezeket nem használtam fel. Később az adatbázis a kiadott oklevelek adataival történő bővítése mindenképpen szükséges. A CsnSz.-ba ezen okmány- és oklevéltárak szelektált adatai is bekerültek.

¹⁰ Például bekerült a szótárba a torzult *Emericus Maki* név (Z. IX, 403), amely a *Makki* név első előfordulásának adata lett. A magyarázat szerint tehát a fenti nevet viselő, Szabolcs megyei Kálongán lakó jobbágy a Komárom megyei *Makk* helységből vette a családnevét. A név olvasata azonban helyesen *aiaki*, így viszont az adat az *Ajaki* címszó alá kerül, annak második előfordulása lesz (vö. *Ajak* hn. SzSzB. megyében). A CsnSz.-ban a *Baja* névnek csupán egyetlen adatát találjuk, de ez a Zichy-okmánytár hibás átírásának eredménye (helyesen *Baxa* [Baksa]).

forrásmunkák továbbra is alkalmasak nyelvészeti-névtani szempontú kutatásokra. A fenti okmánytár idézett helyeinek hibás átírású nevei a teljes névanyagnak kétségtelenül csak egy töredékét teszik ki. Nyilvánvalóan a középkori forrásközlések esetében a hibátlan átírás igénye az oklevelek minőségi tulajdonságai (elhalványodás, kopás, tintafolt, gyűrődés stb.) miatt irreális elvárás lenne, de a kérdéses adatok ellenőrzés nélküli felhasználást nem tartom követhető gyakorlatnak.

6. A levéltári adatok gyűjtéséhez „A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa” című (Arcanum, 2000) CD-ROM-ot használtam fel. A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletek digitális változata tartalmazza az oklevelek meghatározó alapadatait (pl. kiadás éve, helye, kiadó, kedvezményezett, régi jelzet, irattípus stb.), illetve az oklevelekhez belső használatra készített regeszták szövegeit. Ez utóbbiak konkrét vagy közvetett utalásával meg tudtam állapítani, hogy mely oklevelekben lehetnek jobbágynevek, így ez jelentősen megkönnyítette a munkámat (ezt részletesebben l. az Adattár 2–6). Összesen mintegy 150-re tehető az általam áttekintett oklevelek száma, de ebből csak 104 középkori forrás adatai kerültek be az adattárba.

7. A korpusz 10100 körüli névelőfordulást tartalmaz 9578 adatban.¹¹ A névadatok

	<i>Névadat</i>	<i>Személy</i>
Megkülönböztető név	7176	6313
Latin köznév	659	534
<i>De</i> prepozíciós név	1028	957
<i>Filius</i> -os név	168	145
<i>Filius</i> nélküli apanév	164	140
Egyelemű név	252	228
Kérdéses	131	131
Összesen:	9578	8448

megoszlását a mellékelt táblázat mutatja. A gyűjtött anyag háromnegyede megkülönböztető név, melyből 224 névnek nem tudtam kideríteni a motivációját, 126 esetben pedig idegen nyelvű magyarázat született, így összesen 6800 körüli magyar szórványadatot sikerült összegyűjtenem,

1. Táblázat: A névanyag összetétele amely 1616 különböző magyar közszoji vagy tulajdonnévi eredetű név vizsgálatát teszi lehetővé (l. az „Északkelet-Magyarország ómagyar kori családneveinek funkcionális elemzése” c. alfejezetet). A nevek 8448 személyt neveznek meg, pontosabban ennél valamivel kevesebbet, ugyanis 63 esetben két különböző névalak vonatkozik ugyanarra a személyre, így ezt a számot kivonva összesen 8385 főt kapunk. Az egyetlen hasonló jellegű (de a latin névalakok terén eltérő gyakorlatot követő) feldolgozás az ómagyar korból FEHÉRTÓI KATALIN nevéhez

¹¹ Egy adatnak azt számítom, amikor ugyanabban a forrásban egymás mellett szerepelnek a családtagok egy megkülönböztető név alá rendelve (pl. 1459: Fabiano et Alberto *Mod dictis*, jo. (DL. 55658/a.); 1452: Valentinus et Petrus de Zennyas, no. (DL. 14584).

fűződik, aki a XIV. századból 3480 személy nevét gyűjtötte össze kiadott okmánytárak és oklevéltárak segítségével (1969: 7)¹².

3. A dolgozat felépítése és tartalma

A disszertációt három nagyobb egység alkotja: (1) értekező, feldolgozó rész, (2) személynévszótár, (3) adattár.

I. Az értekező rész felépítése és tartalma

1. *Általános névtani és terminológiai kérdések.* A disszertációban a névanyag elemzése és alkalmazott modell bemutatása nem nélkülözheti néhány általános névtani fogalom meghatározását. E munka keretei között nem kívánok a tulajdonnév definiálásával, az a körüli vita ismertetésével foglalkozni, viszont mindenképpen érintenem kell a tulajdonnévfajták elkülönítésének problematikáját. Ez egyúttal fontos terminológiai kérdéseket vet fel, ezért a névtani, szorosabban pedig a személynévtani terminushasználat bizonyos kérdéseire is e helyütt térek ki.

2. *A történeti magyar családnevek* című fejezetben kísérletet teszek annak megválaszolására, hogy **miért, mikor és hogyan** jöttek létre természetes úton a magyar családnevek. A családnév fogalmának egymással összefüggő, fontos kritériuma (1) **az öröklődés** és (2) **a családtagok közös név alatti megnevezése, azonosítása.** Magyarországon a XIII. század elejétől — az összeírások tanúsága szerint (VR., TÖ.) — megjelent az igény arra, hogy az egyelemű név mellé valamilyen megkülönböztető ragadványnevet kapcsoljanak a pontosabb azonosíthatóság érdekében. Ezek általában még valamilyen **körülírások** voltak. A keresztnév mellett megjelenő második névelem változékonysága miatt nem vált rögtön családnévvé, a névadás alapjának megváltozásával vagy az egyén halálával feledésbe is merülhetett. FEHÉRTÓI KATALIN az Anjou-kori neveket vizsgálva ezt az átmeneti, a mai ragadványnevekhez hasonló névfajtát **megkülönböztető névnek** nevezte el. E megkülönböztető ragadványnevek öröklődésével jött létre a rendkívül színes magyar családnévkincsünk (1969: 5).

A disszertációban végigkísérem a magyar családnevek kialakulásának folyamatát, elemmezve a fenti előzményeket, és megkísérlem meghatározni a kialakulás idejét is. A feldolgozásban elkülönítve kezelem a különböző társadalmi rétegeket, külön elemzem a

---

¹² A névadatainak száma ennél biztosan több, de erről nem közöl információt. SLÍZ MARIANN Anjou-kori gyűjteménye is — értesülésem szerint — meghaladta az ötezer névadatot.

jobbágyok és nemesek családneveinek kialakulását. Önálló alfejezetben mutatom be azokat a vizsgálati lehetőségeket, amelyek segítségével — sokszor a gyér forrásanyag ellenére is — igazolni lehet egy név családnévi voltát a jobbágyok esetében.

Az öröklődés és a családnév különböző kritériumai, jegyei figyelembe vételével 10 szabolcsi település több időszakból (a XV. század közepétől 1621-ig) fennmaradt összeírásainak neveit vetem össze, azt kutatva, hogy a névanyag milyen arányban tartalmaz már bizonyíthatóan családneveket.

3. A névrendszertani vizsgálatok című fejezet a dolgozat egyik legfontosabb részét alkotja. A családnevek rendszerével foglalkozó tematikus egységben a korábbi elemzési kísérletek tudománytörténeti áttekintése után igyekszem feltárni a családnév-előzmények, megkülönböztető nevek kialakulásának, felépítésének és változásának rendszerszerű jellemzőit. Mindehhez a helynevek tipizálására kidolgozott **HOFFMANN-féle több szintes modell** (1993, 2007²) elvi alapvetése szolgál kiindulópontul. A modell követése főként a szemlélet alkalmazásában nyilvánul meg, viszont elkerülhetetlen a névfajta és az adatbázis jellemzőihez történő igazodás. A kérdést kognitív nyelvészeti keretben is megvizsgálom az irányzat fogalomkészletének használatával.

Az elemzés során egyrészt azt kutatjuk, hogy milyen alapmodellek szolgálnak a névadás szemléleti alapjául, azaz mik a denotátumoknak, jelesül az elnevezett személyeknek „a megismerés folyamán felismert s nevükben is tükröztetett sajátosságai”. Ezt a **funkcionális-szemantikai elemzéssel** (4.1.) végezhetjük el, másrészt a szerkezeti analízis során a **lexikális-morfológiai elemzés** (4.2.) segítségével azt kutatjuk, hogy az „adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg” (1993: 30–1). A névleírásnak ez a megközelítése egyértelműen szinkrón szemléletű. Vizsgálatunk úgy válik komplexszé, ha emellett a családnevek történeti szempontú elemzését is elvégezzük, ezt a **keletkezéstörténeti elemzéssel** (4.3.) valósíthatjuk meg. A kutatás során feladatommak tekintem a családnevek rendszere **több szintes modelljének megalkotását**.

A disszertációban a fentiekben ismertetett kettős célkitűzés követése leginkább itt jelenik meg abban, hogy az elméleti keret megrajzolása mellett a névanyag rendszerbe illesztését is elvégzem, igazolva a modell használhatóságát a személynévi rendszerek leírására.

4. Az *Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori hangtani arculata* című rész a névanyagban rejlő nyelvjárás-történeti, nyelvtörténeti (főként hangtörténeti) vonatkozások bemutatását tekinti feladatának. A történeti családnevek nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti hasznosíthatóságáról szólva (példák segítségével) röviden érintem a korabeli hangjelölés problematikáját, illetőleg az oklevelezési gyakorlat és nyelvhasználat összefüggéseit.

A kései ómagyar kor (különösen annak általam vizsgált utolsó időszaka) a korábbi századokhoz képest ugyan már jobban adatolt, de a tulajdonnévi szórványok a jó lokalizálhatóságuk révén a regionális hangtani sajátosságok feltárásában továbbra is fontos szerepet játszanak. Északkelet-Magyarország személyneveinek nyelvjárás-történeti feldolgozása segítségével a vizsgált időszakról rendelkezésre álló ismereteink pontosításában tehetünk jelentős lépéseket.

Kutatási szempontok a következők:

- Labiális–illabiális viszony (pl. *ö-ző* területek);
- Zártabb ejtés (pl. *í-zés* megjelenése);
- Palatális–depalatális ejtés (a *ly* megjelenésének ideje, valamint a *ly > j* változás);
- Diftongusok (*é₁ – é₂* viszony, az északkeleti nyitódó kettőshangzó (*ié*)).

Vizsgálatunkkal pontosabb képet kaphatunk az ómagyar kor (a magyar középkor) nyelvi viszonyairól, és ezáltal közvetve a mai nyelvi változások jobb megértését segíthetjük elő. A fejezet végén az északkeleti nyelvjárási régió történetének egyes korszakait kísérlem meg elkülöníteni a releváns nyelvjárási sajátosságok alapján.

5. *Északkelet-Magyarország keresztnevei a kései ómagyar korban.* A feldolgozás a személynévfajták közül elsősorban a családnevek nyelvi sajátosságait igyekszik feltárni, de a felhasznált anyagban rejlő lehetőségek arra indítják a kutatót, hogy emellett a korszak keresztnévadási szokásait is bemutassa. Az általam vizsgált időszak a keresztnévhasználat szempontjából rendkívül hiányos adatolású. Kevés az olyan feldolgozás, amely egy adott terület keresztnévadási szokásait tárja fel. A női nevek terén pedig kimondhatjuk, hogy semmilyen ismerettel nem rendelkezünk a kései ómagyar kor 125 évéről. Anyagunk ezen az állapoton próbál javítani 8177 férfi és 83 női név elemzésével. Az eredmények öt negyed évszázados korszakra bontva jelennek meg, így a tendenciát megfigyelésére is lehetőségünk nyílik.

6. A *Korai családneveink történeti tanulságai* című fejezet azokat az interdiszciplináris vizsgálati lehetőségeket veszi számba, amelyek révén korai családneveink elemzésével elsősorban nem nyelvészeti, hanem főként történettudományi érdeklődési körbe tartozó megállapításokat tehetünk.

6.1. A kései középkori migráció vizsgálata. A családnevek egyik gyakori típusának, a helynévi eredetűeknek a segítségével bizonyos korszakokban viszonylag pontosan meg lehet állapítani, hogy az adott területet érő jobbágy migráció milyen irányból érkezett és mely területeket érintett. A településnévi eredetű családnevek arra a névadásra jellemzőek, amely esetében a névadó közösség ismerte az újonnan érkező jövevény eredeti lakóhelyét. A korabeli viszonyokat ismerve semmiképpen sem gondolhatunk nagyon távoli helységekre, csak olyanra, amelyet a falu lakói a vásár- vagy búcsújárás során hírből vagy ténylegesen ismerhettek (a migrációról l. bővebben HAJDÚ 2003a: 795–8). Disszertációmban a területünket érintő **jobbágyvándorlás irányát** próbálom meg meghatározni a családnevek alapján.

6.2. Név és etnikum. A családnevek segítségével kellő óvatossággal következtetéseket vonhatunk le egy-egy táj- vagy közigazgatási egység lakosságának etnikai hovatartozása kapcsán. A nevek etimológiai vizsgálatával több-kevesebb biztonsággal megállapítható, hogy az adott név milyen etnikumú lakosság névadását tükrözi. Disszertációmban a rendelkezésemre álló anyag segítségével **Északkelet-Magyarország középkori etnikai viszonyainak** feltérképezéséhez, és a korabeli nyelvhatár egy részének megrajzolásához kívánok adalékkal szolgálni.

6.3. Középkori foglalkozások, mesterségek. A családnevek egyik nagy csoportja, a foglalkozásneveké, joggal keltette fel a történetkutatók figyelmét, mivel a családnevek kialakulásának idejére, a XIV–XV. századra nézve tükörképet adnak **a város, mezőváros, falu gazdasági tevékenységéről** és e tevékenység differenciálódásáról (vö. SZABÓ 1976: 230). A XV. századra nézve a kézműipar kibontakozásának feltárásához bizonyos korlátokkal felhasználhatjuk a családneveket, mert a névviselők ez időben feltehetően még valóban e mesterséget folytatták, az öröklődéssel is csupán egy-két generáció távolába kerülünk a valóságtól.

Dolgozatomban Északkelet-Magyarország foglalkozásnévi eredetű családneveit veszem tüzetes vizsgálat alá, melyekből megkísérlem a vizsgált terület kézműipari fejlettségének feltárását.

6.4. A lakosság számának meghatározása egy adott korszakban és helyen nem annyira magához a konkrét névanyaghoz kapcsolódó kutatási terület, mégis e téren szerzett tapasztalatok tanulsággal szolgálhatnak a történeti személynevek kutatói számára is.

A **történeti demográfia** módszereinek felhasználásával az összeírásokban szereplő családfők számából következtetni lehet az adott település lakosságára. Az összeírások általában csupán a teljes jobbágyokat írják össze, így a település más jogállású lakóiról nem mindig értesülünk, ezért az így kapott adatok óvatosságra intenek. Anyagunkban azonban találunk olyan forrásokat is, amelyek a zsellérek nevét is megőrizték, így számításunk pontosabbá válik.

II. Északkelet-Magyarország személynévszótára (1401–1526)

A disszertáció második önálló része Északkelet-Magyarország személynévszótára (a továbbiakban: SznSz.). A szótár szócikkekbe rendezve tartalmazza a korpusz névadatait, valamint a családnevek eredetéhez fűzött magyarázatokat. A „személynévszótár” elnevezés arra utal, hogy az adattárba bekerült a családneveken kívül minden olyan (pl. *filiius*-os, *de* prepozíciós, latin közneveket tartalmazó) névforma, amely a vizsgált korszakban és területen az írott forrásokban megjelenik és személyek megjelölésére szolgál. (A tartalomról és felépítésről bővebben l. a Szótár bevezetőjét.)

III. Adattár. Északkelet-Magyarország személyneveinek okleveles forrásai (1401–1526)

A disszertáció harmadik része azokat az okleveleket tartalmazza, amelyeket az adatgyűjtéshez, a korpusz összeállításához felhasználtam. A személynévszótár ugyan magában foglalja azokat a neveket, amelyek itt is megjelennek, tehát lényegi eltérés nem lehet a két rész között, viszont az összeírás eredeti sorrendjében csak itt jelennek meg a nevek. Így bizonyos esetekben lehetővé válik hasonló névlajstromok összevetése, és a különböző nevek alatt rejlő, de ugyanarra a személyre vonatkozó adatok azonosítása. Az oklevelek neveinek közlése mellett az összekapcsolódó források esetében összevető táblázat is megtalálható az adattárban. (Az Adattár felépítéséről és tartalmáról l. részletesebben annak bevezetését.)

Az értekező rész példaanyagai esetében a hivatkozás általában nem a konkrét forrásra, hanem a szótárban (SznSz.) vagy az adattárban (Adattár) szereplő helyekre utal.